

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XX: 2022

Grudziądz, dnia 05.08.2022 r.

Nr 22 A (746)

1290. spotkanie

Marek Szajerka

Późnoromańska architektura kamienno-ceglana w Grudziądzu z 1 poł. XIII w., z czasów św. Chrystiana, cystersa i zarazem biskupa misyjnego Prus. Artykuł okolicznościowy na osiemsetlecie obecności Grudziądza na kartach historii [5.08.1222 – 5.08.2022]

W 800. rocznicę pojawienia się Grudziądza na kartach historii, [5.08.1222 r.], czuję się w obowiązku przypomnieć badania śp. dr hab. Krystyny Zielińskiej – Melkowskiej prof. UMK, która kilka tygodni przed śmiercią nałożyła na mnie obowiązek kontynuacji Jej działań na rzecz badań Grudziądza za czasów św. Chrystiana, gdyż stwierdziła, że osobiście nie może ich prowadzić¹.

W 1965 r., z podłożem politycznym, urządzono 900. lecie Grudziądza na bazie fałszywego dokumentu, rzekomo księcia Bolesława Śmiałego z 1065 r. Nikt w zasadzie z naukowców nie zastanawiał się, dlaczego rzekomy Grudziądz jest położony koło Sierpca i Nasielska na Mazowszu. Faktycznie jest tam obecnie wieś Grudusk, gdzie odnaleziono dobrze zachowane relikty dużego drewnianego grodu².

¹ Biogram K. Zielińskiej – Melkowskiej, zob. J. Pakulski, Profesor UMK dr hab. Krystyna Zielińska – Melkowska (1935 – 2001), *Rocznik Grudziądzki*, T.15:2003, s.287 – 295. Autor biogramu napisał na wstępie: *O jej życiu już pisano, ale na osobista uwagę zasługuje jej dorobek naukowy. Jej ustalenia dotyczące średniowiecznych dziejów Grudziądza i Prus stały się trwałym dorobkiem polskiej historiografii.*

² Więcej o tym można przeczytać na stronach internetowych:

<https://archowiesci.wordpress.com/2011/03/27/grudusk-niezwykla-podroz-do-sredniowiecznego-grodu/>

<http://muzeum.ostroleka.pl/wp-content/uploads/2019/10/przasnysz2018.pdf>

<http://www.zlotepole.pl/index.php?id=15>

Tę kwestię już na rzecz Gruduska na Mazowszu jednoznacznie w 2006 r. wyjaśnił współzałożyciel Koła Miłośników Dziejów Grudziądza Stanisław Poręba³.

Przypuszczalnie Profesor K. Zielińska – Melkowska, gdyby wiedziała, że poza granicą Jej zainteresowań badawczych, czyli okresem średniowiecza, jest informacja o dokumencie miejskim z 1240 r., którym legitymowali się grudziądzanie, uznałyby to za dowód koronny swoich badań. Co ważne, grudziądzanie całkowicie zignorowali w 1664 r. rzekomy dokument lokacyjny z 1291 r., w języku niemieckim, nawet go nie wspominając⁴.

Ten referat jest zaktualizowaną wersją artykułu z 2020 r., opublikowanego w Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza⁵.

W 1997 r. dr hab. Krystyna Zielińska – Melkowska prof. UMK wyszła z tezą, wówczas bardzo śmiałą i nowatorską, że Grudziądz to miasto – klasztor z czasów biskupa Prus św. Chrystiana, z 1 poł. XIII w.⁶ Ta teza postawiona przez Profesor z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika wywołała sprzeciw części środowiska naukowego. Po ponad 20 lat, mimo licznych przekłamań i manipulacji źródłami historycznymi, w tym szczególnie materialnymi trzeba pokazać, że teza była słuszna. Świadczą o tym zachowane w Grudziądzu relikty architektury romańskiej ze standardowymi małymi ceglami z 1 poł. XIII w. Pod koniec drugiej dekady XXI w. widoczny jest powrót do stanu wiedzy z 2 połowy XIX w. Niejako symbolem tego powrotu była narracja rzekomej 730. rocznicy Urodzin Grudziądza w 2021 r.

Bł. ks. kardynał Stefan Wyszyński Prymas Tysiąclecia powiedział wymowne zdanie, pasujące do tego tematu architektury Grudziądza:

Gdy gaśnie pamięć ludzka – dalej przemawiają kamienie.

W Grudziądzu, w przenośni przemówiła architektura. Są tu takie trwałe, nieprzenośne zabytki kultury materialnej, których nie powinno absolutnie być w mieście, oficjalnie lokowanym w l. 90 XIII w. i architekturą sakralną – ukończoną, datowaną na XIV w.

³ St. Poręba, *Grudziądz czy Grudusk (pow. Ciechanów), czyli prawda o obchodach 900-lecia Grudziądza w 1965 r.*, BKMDG, R. IV: 2006, nr 15 (89) z d. 19.04.2006 r. Biuletyn dostępny pod adresem [https://kpbc.ukw.edu.pl/Content/217582/PDF/Biuletyn%20KMDG%202006%2015\(89\).pdf](https://kpbc.ukw.edu.pl/Content/217582/PDF/Biuletyn%20KMDG%202006%2015(89).pdf) oraz <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/218767/edition/217582/content>

Ta nie wymagająca komentarza publikacja St. Poręby jednoznacznie powinna zamknąć kwestię kojarzenia Grudziądza z tym falsyfikatem, jako nieuzasadnioną i mylącą z punktu widzenia geografii historycznej.

⁴ Na temat tego dokumentu zob. M. Szajerka, *770 rocznica lokacji Grudziądza wg lustracji województwa chełmińskiego z 1664 r.*, Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, [dalej: BKMDG], R.: 2010, nr 38 (267) z d. 8.12.2010, ss.8.

⁵ M. Szajerka, *Grudziądz jako miasto klasztor wg tezy śp. dr hab. K. Zielińskiej –Melkowskiej prof. UMK – odkrywczynie cysterskich korzeni Grudziądza*, BKMDG, Rok XVIII: 2020, Nr 2 (616), z d. 15.01.2021

⁶ K. Zielińska – Melkowska, *Biskup Chrystian – postać i dzieło*, op. cit., , s.18-19: *Ważny wątek Chrystianowy występuje w mojej książce „Lokacja Grudziądza w roku 1291” gdzie – jak sądzę udowodniłam tezę o istnieniu wcześniejszego miasta w Grudziądzu (dziś napisałabym miasta-klasztoru) które łączy z postacią pierwszego biskupa Prus Chrystiana – niż lokowanego dopiero w 1291 r. przez Krzyżaków na prawie chełmińskim.*

Ten niejako wstęp nawiązuje do szczerego przedstawienia trudności w badaniu Grudziądza, w tym konfliktu z własnym środowiskiem naukowym, które Profesor K. Zielińska – Melkowska przedstawiła we wstępie do książki *Lokacja Grudziądza w roku 1291 r. Studium historyczno-archiwalne*⁷.

Tytułem przypomnienia, trochę rysu historycznego dla wieku XIII w dziejach Grudziądza.

Grudziądz – miasto położone na Pomorzu Nadwiślańskim, na prawym brzegu Wisły. W źródłach historycznych, imiennie pojawia się po raz pierwszy w 1222 r. Wg tradycji przekazanej przez kronikarza Jana Długosza właśnie w Grudziądzu, u dawnego ujścia rzeki Osy, w 997 r. rozpoczęła się misja św. Wojciecha do Prus.

Teren obecnego Grudziądza po południowej stronie Kanalu Trynka (dawnego koryta Osy) należał do państwa Piastów już w czasach Bolesława Chrobrego. Na południowym brzegu Osy przy Wiśle znajdował się pierwszy parafialny kościół noszący wezwanie św. Jerzego⁸. Natomiast teren miasta w obrębie murów średnio-wiecznych, położony w widłach dawnej Osy, zamieszkały był przez Prusów i został podporządkowany Piastom w latach 60. XII w. przez księcia Bolesława Kędzierzawego⁹.

Dokładnie to określił kartograf z XVI w. Kacper Henenberger:

X. Pomeso Pomesanis nomen dedit, terminator Vistula, Weesecka, Ossa sive Mockra, flumnibus. XI. Chelmo consecutus est Culmigeriam Hulmigeria inter Vistula, Mockra sive Ossa & Drwentza fluvios tam arcibus quam civitatibus frequente.

Określenie granicy między Pomezanią a ziemią chełmińską jest tak precyzyjne, że nie ma nad czym dyskutować, tylko przyjąć bezsporny fakt, zaczerpnięty z geografii historycznej.

W punkcie 10. Pomezania na południu to Ossa [sive to spójnik] Mockra. W punkcie 11 w przypadku granicy ziemi chełmińskiej z Prusami Henenberger odwrócił szczyk rzek. Najpierw Mockra [sive – spójnik] Ossa i Drwentza.

Przekaz źródłowy jest jednoznaczny. Grudziądz był pierwotnie częścią Pomezanii. Koryto Kanalu Trynka przy murach Grudziądza jest naturalnym korytem

⁷ K. Zielińska – Melkowska, *Lokacja Grudziądza w 1291r. Studium Historyczno-archiwalne*, Toruń 1991. Ta pozycja była 30 lat temu tak postępową i nowatorską, że jej publikacji nie sfinansował Urząd Miejski w Grudziądzu, ani Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Jej wartość dostrzegło Toruńskie Towarzystwo Kultury, jako wydawca publikacji. Ze względu na zawartość, publikacja ta przekreślała sens obchodów 700-lecia Grudziądza w 1991 r. Była to pozycja niepoprawna politycznie.

⁸ Zob. ks. Wł. Łęga, *Rozwój miasta Grudziądza*, Miesięcznik Krajoznawczy „Ziemia”, maj 1925. Przedruk fragmentu: R. B. Kucharczyk, *Grudziądz i okolice na starej karcie pocztowej*, Grudziądz 2006, s. 9.

⁹ Zob. Ł. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997, ss. 331.

południowej odnogi Osy, zwanej przez Prusów Mokrą, natomiast Polacy zwali ten fragment rzeki Ossa.

Północną granicę ziemi chełmińskiej wyznaczył na linii Mokra (Mokra) – Ossa (Osa) – Drwentza (Drwęca)¹⁰.

Udokumentowana źródłowo geografia historyczna posiada fundamentalne znaczenie dla badań obszaru Grudziądza w średniowieczu, przedzielonego de facto w 1 poł. XIII w. granica państwowa.

Sąsiedztwo Prusów skutkowało cały czas najazdami Prusów i Litwinów. Ziemie te ok. roku 1200 otrzymał we władanie Konrad Mazowiecki, który w 1206 r. sprowadził cystersów, by zajęli się nawracaniem pogan. W 1209 r. misję tę powierzył wywodzącemu się z opactwa w Oliwie a potem będącemu opatem w Łeknie Chrystianowi, mianowanemu w 1216 r. biskupem misyjnym tych ziem. Przypuszczalnie już w 1218 r. Chrystian otrzymał od księcia Konrada Mazowieckiego osadę Grudziądz, jako bazę do chrystianizacji Prus.

Wcześniej widły Osy zostały podbite na zasadzie trybutu, w latach 60. XII w. przez ks. Bolesława Kędzierzawego. Wnikliwie to zagadnienie przeanalizowała dr Łucja Okulicz – Kozaryn¹¹.

Te i inne dokumenty źródłowe wskazują na stołeczność Grudziądza jako siedziby biskupów pomezzańskich w pierwszej połowie XIII wieku. Jest dlatego wielce prawdopodobne, że pierwowzór dla grudziądzkiej architektury sakralnej stanowiły budowle cysterskie a osada przeżywała gwałtowny rozwój już przed 22.12.1255 r. a więc formalnym przejściem tych ziem przez Krzyżaków. Wtedy też w Grudziądzu musiało powstać opactwo, kolegiata, być może katedra, zręby zamku i założenia miejskiego. Zapewne teren Grudziądza w obrębie średniowiecznych murów jest w części pozostałością niedokończonego klasztoru cysterskiego, zaginionej fundacji biskupa Chrystiana¹². Kolegiata się zachowała a kościół katedralny? Wiele wskazuje, że jego relikty mogą się znajdować na przedzamczu południowym, gdzie obecnie jest kawiarenka letnia z tarasem.

¹⁰ Pod tym adresem internetowym jest dostępne dzieło Henenbergera: *Prussiae nova tabula*

<https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/32917?id=32917>

Tę precyzyjną granicę państwowa dostrzegł w swojej rozprawie doktorskiej dr Waclaw Kulczykowski i w recenzji poparł Go dr hab. Piotr Oliński prof. UMK. Zob. recenzje:

https://historia.ug.edu.pl/st-tyt_nauk/94703/waclaw_kulczykowski Inny recenzent prof. dr hab. J. Piekalski, Uniwersytet Wrocławski już tego nie dostrzegł i wyraził pogląd, że Osa nie miała widel a koryto Trynki to wyłącznie kanał.

¹¹ Ł. Okulicz – Kozaryn, *Dzieje Prusów, Wrocław 1997*. Na wielu mapach analitycznych, zawartych w tej książce, różnych autorów, okolice Grudziądza z charakterystycznym zakolem Wisły przy Rządzu nie należą do Państwa Piastów, do XII w. włącznie.

¹² Zob. K. Białoskórska, *Święty Chrystian Primus episcopus Prussiae i jego misyjne biskupstwo. Kilka uwag o perspektywach i potrzebie dalszych badań*, K. Zielińska-Melkowska [red.], Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana” 4.12.1998, Grudziądz 2002, s. 19-35.

Grudziądz założono w bagnistych widłach Osy, pomijając inne lokalizacje, idealnie nadające się do założenia miasta. Była to jednak lokalizacja charakterystyczna dla klasztorów cysterskich, zakładanych na terenach bagiennych, z dala od większych osad. W tamtym okresie osiedle polskie znajdowało się przy przeprawie przez Wisłę, na Rządzu, co odnotował na swojej mapie rekonstrukcyjnej Kacper Henenberger w XVI w. Odnotował też na współczesnej sobie mapie, że tam jest opuszczona parafia. Osadnictwo na tamtym terenie sięga już nawet I w. p.n.e.

Wątek fundacji biskupa Chrystiana z lat 1222-1245 oraz jego następcy, szerzej rozwinęła w 1998 r. badaczka klasztoru cysterskiego w Wąchocku, archeolog dr Krystyna Białoskórska¹³. Od strony historiograficznej tezę o korzeniach cysterskich przedstawiła dr hab. Krystyna Zielińska-Melkowska, prof. UMK w Toruniu¹⁴.

W tym to kontekście obecność architektury romańskiej w Grudziądzu nie może dziwić. A potwierdzają ją w sposób niepodważalny zachowane relikty romańskie w kościele św. Mikołaja i Świętego Ducha i kaplica św. Michała Archaniola. Genezy grudziądzkiego zamku i słynnej wieży Klimek też doszukiwać się należy w kamiennie-ceglanej siedzibie biskupa, co potwierdzają fizycznie wykopaliska prowadzone w latach 90. XX w. i XXI wieku, ukazujące koegzystencje stylów późnomańskiego i gotyckiego na terenie Zamku Wysokiego¹⁵.

O polskim rodowodzie zamku grudziądzkiego z kamienia i cegły oraz zapewne wieży Klimek pisał już w 1889 r. pionier badań historycznych Grudziądza, niemiecki badacz Xaver Froelich. Należy nadmienić że wieża Klimek oraz kamienna studnia na Górze Zamkowej o głębokości ok. 50 m, nie mają swojego odpowiednika na terenie całego odpowiednika na terenie całego, byłego państwa krzyżackiego¹⁶. Archeolodzy toruńscy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, po wykopa-

¹³ Dr Krystyna Białoskórska, w Instytucie Historii Sztuki PAN była współtwórczynią i długoletnią prowadzącą Kartoteki Sztuki Romańskiej w Polsce, zm. 2018 r. Niewątpliwie ostatecznie przyczyniła się do uznania Mostu Bramy Toruńskiej w Grudziądzu za zabytek sztuki romańskiej i uznania, iż Most Bramy Krakowskiej w Warszawie przy Placu Zamkowym jest naśladownictwem mostu w Grudziądzu. Osobiście dokonała wizji lokalnej mostu w Grudziądzu a także pomieszczeń romańsko – gotyckich w piwnicy kamienicy przy ul. Wieżowej 2. Zob. M. Szajerka, *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Grudziądzu za okres od 13.10.1999 r. do 20.09.2002 r.*, Rocznik Grudziądzki, T. 15: 2003, s. 320.

¹⁴ Zob. J. Pakulski, *Profesor UMK Krystyna Zielińska-Melkowska (1935-2001)*, Rocznik Grudziądzki, T. 15: 2003, s. 287-295.

¹⁵ W Grudziądzu znane są przykłady z l. 1941-2016, że naukowcy – archeolodzy podawali w swoich publikacjach inną informację o zastanym fragmencie budowli, jaką zastali, np. zawyżają grubość zastanego muru o wymiarach 0,4-07 m do fikcyjnej grubości 3-4 m lub nie odróżniają wysokości bezwzględnej n.p.m. od wysokości względnej, w tym przypadku poziom brzegu Wisły przy Grudziądzu. W swoim katalogu Autor musiał korygować te dane zgodnie ze stanem faktycznym, by nie powielać błędu z 1960 r., popełnionego przez K. Szymańskiego, *Dzieje zamku grudziądzkiego*, Rocznik Grudziądzki, [T. 1], 1960, s. 97.

¹⁶ Najdokładniej zbadal relikty wieży w 2007 r. dr Antoni J. Pawłowski, który zakwestionował rzetelność badań H. Jacobiego z l. 1941-1943. Udowodnił fikcyjność oficjalnego poziomu dziedzińca Zamku Wysokiego, 59-60 m n.p.m. wg H. Jacobiego, w powielanym błędzie 60 m nad poziomem lustra Wisły. Brzeg Wisły przy Górze Zamkowej jest na wysokości ok. 21-22 m n.p.m. A.J. Pawłowski udowodnił, że fundament wieży Klimek po stronie południowej dochodzi do

liskach z lat 2008-2009, wg swojej interpretacji nie podzielają poglądu o cysterskich korzeniach Grudziądza i związaną z nimi architekturą romańską¹⁷. Archeolodzy z innych ośrodków są odmiennego zdania, m.in. na Uniwersytecie Gdańskim uważa się, że studnię na Górze Zamkowej zbudowali cystersi przed przybyciem do Grudziądza Krzyżaków, czyli przed 22.12.1255 r. kiedy to pomezkański biskup Ernest przekazał Grudziądz Zakonowi i przeniósł swoją siedzibę i katedrę do Kwidzyna¹⁸. Niewątpliwie brak polskiego mecenatu państwowego po rozbiorach przyczynił się do tego, że cały dorobek kulturowy w dziedzinie średniowiecznej architektury murywanej na tym obszarze został pod wpływem niemieckich historyków sztuki z przełomu XIX/XX w. przypisany Krzyżakom. W pierwszym rzędzie na tym poglądzie traci też Grudziądz, którego oficjalnie pisaną historię zaczynano od przywileju lokacyjnego na prawie chełmińskim, wydanego przez Krzyżaków 18.06.1291 r. i w zasadzie dalej powiela w licznych publikacjach.

Katalog relikwów architektury romańskiej w Grudziądzu

Poz. 1.

Fundament kamienny z ciosów granitowych w wątku *grand appareil*, piwnice budynku przy ul. Spichrzowej 37. Podobną konstrukcję murów zobaczyć można np. w kościele w Tumie pod Łęczycą oraz w klasztorze norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie. Na ziemiach polskich, z wykorzystaniem gładów polodowcowych, była charakterystyczna dla budowli z przełomu wieków XII /XIII¹⁹.

Poz. 2.

głębokości ok. 62 m n.p.m. Wieża nie mogła być zbudowana w powietrzu, ok. 2 m powyżej oficjalnie podawanego poziomu dziedzińca.

¹⁷ M. Wiewióra [red], *Zamek w Grudziądzu, studia i materiały*, Toruń 2012, ss. 410 oraz artykuły naukowców toruńskich w *Rocznikach Grudziądzkich*, tomy 19-24, z l. 2011-2016.

¹⁸ Waław Kulczykowski, doktorant Uniwersytetu Gdańskiego, autor pracy magisterskiej o studniach zamkowych na terenie państwa krzyżackiego, Gdańsk 2012. Tą swoją tezę powtórzył w październiku 2016 r. na wykładzie w Muzeum im. Ks. Władysława Łęgi, na temat wodociągu średniowiecznego w Grudziądzu. Już jako doktor zmienił zdanie w sprawie Zamku Wysokiego i przyjął stanowisko naukowców toruńskich z 2012 r.

¹⁹ Jedną z najnowszych prac odnośnie tego wątku jest praca T. Rodzińskiej-Choraży, *Wątki kamienne w architekturze w Polsce do schyłku XII wieku*, w: III Forum Architecturae Poloniae Medievalis, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 295-318. W korespondencji e-mailowej z członkiem KMDG Autorka wyraziła zaciekanie przykładem z Grudziądza, lecz z braku czasu nie mogła się nim zająć. Dr hab. T. Rodzińska-Choraży reprezentuje Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dostęp internetowy do tej pracy:

http://www.academia.edu/13610278/W%C4%85tki_kamienne_w_architekturze_w_Polsce_do_sch%C5%82ku_XII_wieku_w_III_Forum_Architecturae_Poloniae_Medievalis_red._K._Stala_Krak%C3%B3w_2013_s._295-318

Studnia na Górze Zamkowej, z cembrowiną kamienną, w *wątku grand aparriel*. Pierwotna głębokość, ok. 50 m²⁰. Studnia została wykopana poniżej lustra wody w Wiśle. Wg wysokości bezwzględnej n.p.m. poziom dziedzińca przy studni obecnie to ok. 40 – 45 m nad poziomem lustra wody w rzece. Wiadomo, że poziom lustra wody w rzece nie jest stabilny.

Poz. 3.

Dawna kaplica św. Michała Archanioła.

Najstarsza murowana budowla sakralna Grudziądza wg przekazu wizytatora kościelnego kanonika Jana Ludwika Strzesza z 1667 r. była w stanie stałej profanacji była już od XVII w. Czas powstania obiektu kanonik Strzesz ustalił na podstawie istniejącej wówczas tablicy przy wejściu do kaplicy. Obecnie jest pomieszczeniem piwnicznym budynku przy ul. Klasztornej 6, położonego w pobliżu kościoła św. Ducha na południowy wschód od niego, w obrębie dawnych zabudowań zespołu klasztorного benedyktynek, o charakterze gospodarczym.

Długość kaplicy na osi wschód zachód wynosi 5,3 m, szerokość 4,9 m a wysokość 2 m. Zbudowana jest z cegieł na fundamencie kamiennym i posiada sklepienie krzyżowe. Z uwagi na otynkowanie ścian nie ma możliwości podania wymiarów cegieł i sposobu ich wiązania. Mury mają grubość od 1 m do 2 m. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że kaplica św. Michała Archanioła powstała przed 1222 r. i jest przykładem jednonawowych kościołów romańskich, pełniących na terenie ziem polskich funkcje kościołów grodowych, wiejskich, kaplic rezydencjonalnych lub kaplic pomocniczych. Powstała nad brzegiem dawnej Osy, w miejscu, gdzie wg tradycji przekazanej przez kronikarza Jana Długosza rozpoczęła się misja św. Wojciecha do Prus w 997 r.

Poz. 4.

Grudziądz, kościół św. Ducha. Wraz z dawnymi budynkami klasztoru benedyktynek położony jest w południowo-zachodniej części starego miasta. Gotycki, o zatartych obecnie cechach stylowych, jednonawowy, murowany z cegły i otynkowany. Jako obiekt sakralny powstał na przełomie XIII/XIV w. W 2014 roku podczas prac renowacyjnych przy północnej ścianie kościoła, po prawej stronie kruchty odsłonięto wczesnogotycki portal ostrołukowy. Portal ten nie posiada tak popularnej w 2 poł. XIII w. i w wiekach późniejszych cegły profilowanej, co świadczy, że do jego budowy wykorzystano mury wcześniejszej budowli, niekoniecznie sakralnej. Po lewej stronie kruchty uwidoczniły się natomiast relikty okna romańskiego, usytuowanego znacznie poniżej łuku okna gotyckiego. Detale te zostały wkrótce ponownie zasłonięte nowym otynkowaniem. Kościół jest podpiwniczony, jednak ich część wschodnia jest zasypana gruzem. Podpiwniczenie kościoła nie było badane pod względem architektonicznym. W zachodniej ścianie kościoła zachował się późnoromański portal uskokowy z XIII w. i jest widoczny od strony pomieszczenia biurowego Muzeum, stykającego się z bryłą kościoła.

²⁰ Więcej o tej studni zob.: Xaver Froelich, *Góra Zamkowa w Grudziądzu, w szczególności powstanie, wygląd i mieszkańcy, upadek i zniszczenie używając źródeł historycznych omówił Xaver Froelich*. Z niemieckiego przełożył Janusz Hinz we współpracy z Pawłem Grochowskim, Grudziądz 2002, s. 18-19.

Poz. 5.

Grudziądz, kościół św. Franciszka Ksawerego (pojezuicki).

Kościół nie jest orientowany, zbudowany sposobem gospodarczym z połączenia baszty bramnej (Brama Klasztorna, *Porta Zellia*) i budynku mieszkalnego, w latach 1714-1715. Dawna baszta bramna mieści obecnie prezbiterium kościoła. Badania fundamentów obecnego kościoła, przeprowadzone w latach 2006-2008 wykazały, że kościół wzniesiono w tym miejscu na fundamentach dużej budowli (z wieżą) z wieku XIII, a możliwe, że stanowi on w części przebudowę budynku mieszkalnego. W podziemiach kościoła zachował się fundament rozebranej ściany wschodniej baszty bramnej o grubości ok. 3 m. Fundament kościoła pojezuickiego zbudowany jest w wątku *opus mixtum*, gdzie warstwy cegieł są przeplatane warstwami kamienia. W murze występują standardowe cegły romańskie, cieńsze od gotyckich. Widoczne na powierzchni lizeny są faktycznie fragmentem potężnych przypór uskokowych, które pierwotnie były na powierzchni. Dolna partia ściany południowej jest średniowieczna, górna od gzymsu powstała już w wieku XVIII. Cechą charakterystyczną kościoła jest głębokie blendowanie wewnętrzne. Partia średniowieczna ścian nie posiada szkarp tylko lizeny. Od początku XVIII w. parapety są w części podziemnej kościoła. Od strony północnej (Góry Zamkowej) bardzo dobrze widać dawną blendę bramną. W XVI w. kompleks ten nazywany był Zamkiem Konwentu (*Schloss Convent*). W XX w. nie uwzględniano średniowiecznego rodowodu ścian kościoła oraz kolegium jezuickiego i uważano, że powstały od fundamentów po 1648 r. Mimo oczywistych odsłon średniowiecznych murów wymienionego kompleksu budowli w XXI w., nadal często podaje się, że kompleks ten powstał w XVII-XVIII w. W świetle rysunków Hansa Jacobiego z 1942 r. widać, że powierzchnia skrzydła południowego d. kolegium jezuickiego razem z kościołem i gdaniskiem odpowiada rozmiarom skrzydła południowego Zamku Wysokiego i jest jego kalką. Istotne jest również to, iż H. Jacobi uznał budowlę kościoła pojezuickiego za pochodzącą ze średniowiecza.

Niewątpliwie, w XIII w. obecne południowe skrzydło Ratusza z kościołem pojezuickim oraz kościół św. Mikołaja stanowiły jeden kompleks a kościół św. Mikołaja to zaginiona kolegiata dla diecezji chełmińskiej w średniowieczu. Był to odpowiednik zamku kapituły pomezkańskiej w Kwidzynie, z tym, że tam z zamkiem sąsiadowała katedra a w Grudziądzu kolegiata. Natomiast wspólnym elementem dla tych dwóch siedzib kanoników były przylegające do kościołów osobne kampusy szkolne, pierwsze tego typu w Europie obiekty szkolne. W Grudziądzu kampus szkolny mieścił się na obecnym Rynku, placu po wyburzeniach z ok. 1900 r. Ul. Ratuszowa powstał dopiero pod koniec XVIII w., po wyburzeniu kaplic i kostnicy po stronie północnej kościoła. Schody do Ratusza wykonano na bazie jednej ze ścian rozebranych kaplic. Kilka lat temu w oficynie zachodniej odkryto ścianę z portalem z drzwiami z okresu średniowiecza.

Poz. 6.

Kościół św. Mikołaja, budowla ceglana, orientowana, gotycka z licznymi elementami stylu przejściowego. Nie zachowały się dokumenty współczesne budowie kościoła. Najstarszy pochodzi dopiero z 1524 r. W rzucie poziomym korpus

kościół nie nosi śladów wieloetapowej budowy. Przyjęta datacja jego powstania na r. ok. 1286 do 1 poł. XIV w. oparta jest na kwestionowanym obecnie w literaturze kryterium zastosowanego wiązania cegieł. Podstawą takiej datacji było występowanie na zewnątrz prezbiterium wiązania wendyjskiego i wiązania gotyckiego w nawach. Po 1945 r. w trakcie prac rekonstrukcyjnych odkryto jednak również polskie wiązanie gotyckie w wewnętrznych ścianach prezbiterium. Kościół otrzymał wieżę drewnianą już w czasach nowożytnych. Obecna wieża murowana pochodzi z XVIII w. Ostrołukowe okna w nawach są neogotyckie. Oryginalne są tylko okna w prezbiterium. Na ścianach naw widoczne są natomiast ślady okien romańskich. Warto zwrócić również uwagę, że obecna powierzchnia kościoła w porównaniu z tą z początku XVIII w. jest zredukowana o rozebrane kaplice, które przylegały od północy, nawet do ścian kolegium jezuickiego. W świetle zachowanych dokumentów oraz analizy architektonicznej przypisywanie kościołowi św. Mikołaja roli kościoła parafialnego dla grudziądzan wydaje się nadinterpretacją. Do 15 września 1618 r. funkcję tę pełnił formalnie kościół św. Jerzego, poza murami obronnymi Grudziądza, zniszczony podczas powodzi przez wylew Wisły. Wiele wskazuje na to, że kościół św. Mikołaja w średniowieczu pełnił funkcję kolegiaty, jak dotąd nie zlokalizowanej dla diecezji chełmińskiej. Swoją bryłą, jako pierwotnie bezwieżowy oraz specyfiką zachowanego pierwotnego sklepienia prezbiterium wpisuje się w architekturę kościołów cysterskich. Dodatkowo niedokończona wschodnia klatka schodowa, brak symetrii w układzie okien na poddaszu, nad łukiem tęczowym mogą wskazywać, że budowę kościoła zaplanowano w 1 poł. XIII w. i przerwano z nieznanymi przyczyn (relacja wizytatora kościelnego kanonika Strzesza, z 1667 r.). Z najstarszego wyposażenia wnętrza świątyni godną uwagi jest znajdująca się w nawie głównej granitowa czara chrzcielniczy typu gotlandzkiego, z 3 ćwierci XIII w., zdobiona płaskimi, ostro ciętymi postaciami smoków i lwów. Zachowały się też dwie granitowe kropielnice pochodzące z XIII w., usytuowane w kruchcie północnej i zachodniej. Z dawnego wystroju wnętrza na filarze międzynawowym widoczne są fragmenty polichromii z końca XIV w. W zachodniej fasadzie wieży wmurowano wtórnie trzy (dwie zachowane do naszych czasów) terakotowe rzeźby romańskie oraz zoomorficzną figurkę, a we wschodniej ścianie wieży 4 terakotowe cegły z motywem roślinnym i zwierzęcym. Pochodzą one prawdopodobnie z nieistniejącej kaplicy zamkowej grudziądzkiego Zamku Wysokiego. Przypuszczalnie dalsze badania kościoła św. Mikołaja spróbują potwierdzić jego tożsamość jako elementu zaginionego zespołu klasztorowego cystersów, fundacji biskupa Chrystiana z lat 1222-1245, który działalność misyjną na ziemi chełmińskiej rozpoczął już w roku 1209. Ten wątek badawczy szerzej rozwinęła w 1998 r. badaczka klasztoru cysterskiego w Wąchocku, archeolog dr Krystyna Białoskórska. Od strony historiograficznej tezę o korzeniach cysterskich Grudziądza wylansowała w l. 1991-2001 dr Krystyna Zielińska-Melkowska, prof. UMK w Toruniu.

Warto odnotować, że ściany nawy głównej posiadają unikalny w tym regionie fryz arkadkowy, charakterystyczny dla architektury romańskiej. Fryz był widoczny w czasach, gdy każda z naw posiadała własny dach. Obecnie poddasze kościoła z wieżą jest udostępnione do zwiedzania dla turystów.

Zakrystia zbudowana jest z cegieł romańskich, identycznych jak w przypadku ścian kościoła pojezuickiego i prześła Mostu Bramy toruńskiej. Do lat 90. XIX w. okna naw bocznych były w stylu romańskim. Oryginalne, jak wcześniej zaznaczyłem, są tylko gotyckie okna prezbiterium. Na poddaszu są liczne dowody niedokończony bazyliki²¹.

Zachowane detale architektoniczne na poddaszu, liczne ślady niedokończonej konstrukcji wskazują, że etapy budowy są odwrotne, do tych, jak się oficjalnie opisuje. Prezbiterium kościoła powstało na końcu, po zmianie koncepcji budowli. Nawy z romańskimi oknami były wcześniej. Obecne, neogotyckie pochodzą z l. 90. XIX w.

Poz. 7.

Chrzcielnica w kościele św. Mikołaja, romańska, kamienna, o kształcie ośmiobocznym. Przypomina wyroby gotlandzkie. Bogato zdobiona płaskorzeźbiowym ornamentem kwiatowym, oraz wizualizacją smoków i lwów. Podstawa zrekonstruowana współcześnie, nie wzorowana na oryginale, który przypominał związany snop zboża, będący symbolem błogosławieństwa. Chrzcielnica znajduje się w kościele św. Mikołaja w Grudziądzu, obecnie po prawej stronie nawy głównej, przy filarze tuż przed wejściem do prezbiterium. Do roku 1939 stała w baptysterium kościoła, w części zachodniej nawy południowej.

Poz. 8.

Dwie romańskie kropielnice w kościele św. Mikołaja, z XIII w.

Poz. 9.

Płaskorzeźby terakotowe we wschodniej ścianie wieży kościoła św. Mikołaja. Cztery późnoromańskie płaskorzeźby z glazurowanej terakoty wtórnie wmurowane w XVIII w. we wschodnią ścianę wieży gotyckiego kościoła św. Mikołaja. Płaskorzeźby te ponad wszelką wątpliwość pochodzą z grudziądzkiego Zamku Wysokiego, prawdopodobnie z dawnej kaplicy zamkowej i są datowane na koniec XIII wieku.

Poz. 10.

Rzeźby terakotowe w zachodniej fasadzie kościoła św. Mikołaja, relikwiarz tympanu z bramy na Zamku Wysokim.

Trzy późnoromańskie rzeźby z glazurowanej terakoty wmurowane w XVIII w. w górną część zachodniej fasady gotyckiego kościoła św. Mikołaja. Do naszych czasów zachowały się dwie z nich, przedstawiające Matkę Boską z Dzieciątkiem oraz Chrystusa. Trzecia została uszkodzona w czasie wyzwolenia Grudziądza w roku 1945. Pomiedzy tymi rzeźbami umieszczono również mniejszą płaskorzeź-

²¹ Kościół szczegółowo opisałem w artykule: M. Szajerka, *Wpływ badań nad kościołem p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu na poznanie genezy i ustroju miasta*, Rocznik Grudziądzki, T. 16: 2005, s. 285-324. Podstawą do napisania tego artykułu była praca podyplomowa: M. Szajerka, *Kolegiata p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Zmiany w bryle kościoła na przestrzeni wieków i jego miejsce na tle dziejów miasta*. Praca dyplomowa napisana na Podyplomowym Studium Polityki i Edukacji Regionalnej na seminarium dr. Adama Wróbla. Toruń 2002. Jest to pierwszy artykuł monograficzny w polskiej historiografii, po 1945 r., opublikowany w Roczniku Grudziądzkim, podejmujący analizę architektoniczną obiektu.

bę. Rzeźby te ponad wszelką wątpliwość pochodzą z grudziądzkiego Zamku Wysokiego, prawdopodobnie z dawnej kaplicy zamkowej i są datowane na koniec XIII wieku.

Figura Chrystusa Króla na bramie wjazdowej wskazuje na zasadność poglądu X. Froelicha, że Grudziądz w 1 poł. XIII w. był uważany za tożsamy z Christburgiem.

Na Zamku Wysokim, szczęśliwie ocalał portal z bramy, wykonany z piaskowca w stylu romańskim. Przypuszczalnie ten portal i tympanon z terakoty stanowiły pierwotnie całość.

Poz. 11.

Most Bramy Toruńskiej. Wchodził w skład niezachowanego zespołu bramnego, a jego odchylenie w stosunku do Bramy Toruńskiej świadczy o tym, że był pierwszym elementem całego założenia budowlanego. Na ceglana konstrukcję mostu składają się dwa łuki arkadowe. Łuk dolny wykonany jest z charakterystycznej dla romanizmu cegły i datowany na 1 poł. XIII w. Most był poszerzany w czasach krzyżackich. Obecnie ogólnie dostępny, znajduje się u wylotu ulicy Klasztornej, stanowiąc element miejskich bulwarów. Podobnie, jak most Bramy Bocznej, zachowane, najstarsze średniowieczne przęsło nie jest na symetrii rozebranej w XIX w. Bramy Toruńskiej. Jest ono przy jezdni, pod chodnikiem, po jej zachodniej stronie. W 2010 r., na Politechnice Gdańskiej przychyłono się do hipotezy, że jest to najstarszy zachowany most murowany w Polsce, z 1 poł. XIII w. Jest on zapewne o ok.100-150 lat starszy od kamiennego mostu na Młynówce w Kłodzku, z ok. 1390 r., jeszcze do niedawna uznawanego za najstarszy zachowany most murowany w Polsce²².

Poz. 12.

Most Bramy Bocznej, ceglany o konstrukcji arkadowej, datowany na 1 poł. XIII w. Element nie istniejącej dziś Bramy Bocznej. Ponad wszelką wątpliwość konstrukcję łuku arkadowego mostu wykorzystano jako fundament dla ściany północnej Baszty Bocznej. Nie jest ogólnie dostępny a zachowane przęsło mostu znajduje się w piwnicach budynków przy ul. Mickiewicza 3/Murowej 24. Odkryty przypadkowo w 1999 r., podczas inwentaryzacji pomiarowej piwnic kamienicy²³. Zachowane przęsło mostu nie jest na symetrii prześwitu rozebranej w XIX w. Bramy Bocznej. Jest przy jezdni, pod chodnikiem, po stronie północnej. Świadczy to o wcześniejszej budowie mostu, przed zaprojektowaniem i budową Bramy Bocznej. Lokalizacja mostu nie wpisuje się w siatkę ulic z XIV w.

²² Zob. K. Błaszczuk, Wł. Błaszczuk, M. Stachowicz, M. Szajerka [red. tekstu], *Grudziądzkie mosty średniowieczne*, Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, Rok XIII: 2015, nr 24 (436). Wersja internetowa:

<http://kmdg.grudziadz.pl/publikacje/biuletyny/numer/24.436/>

²³ Zob. Rocznik Grudziądzki, T.15: 2001, *Sprawozdanie Oddz. PTH*, s. 289. Pomiary inwentaryzacyjne wykonali: architekt T. Porębný oraz studentka Politechniki Gdańskiej Izabela Gwizdała. Do pomocy były uczennice III LO w Grudziądzu, Monika Wiśniewska i Natalia Wiśniewska.

Poz. 13.

Fragment muru obronnego w piwnicy kamienicy przy ul. Mickiewicza 3/Murowa 24. W trakcie inwentaryzacji kamienicy w 1999 r. odkryty został pod chodnikiem ul. Mickiewicza most Bramy Bocznej oraz parcham murów obronnych przy zasklepionej na pocz. XIX w. Strudze Młyńskiej. Parcham składa się z dwóch murów, z których wewnętrzny jest zbudowany z bardzo nieregularnych cegieł, nie noszących znamion znormalizowanej produkcji masowej, charakterystycznej dla ceglanych budowli, już z lat 30.-40. XIII w. Z cegieł znormalizowanych zbudowany jest mur zewnętrzny. Taką cegłę znormalizowaną zastosowano m.in. w przypadku kościoła św. Mikołaja. W ciągu muru wewnętrznego zainwentaryzowano wówczas prześwit bramy (furtę) o szerokości 4,5 m. Poziom tej bramy zalega na głębokości 2,1-2,3 m poniżej obecnego poziomu ul. Murowej. Na osi tej bramy na pocz. XXI w. odkryto furkę w murze kilkumetrowej grubości, z łukiem o cesze romańskiej, w piwnicy przy ul. Mickiewicza 1. Przypuszczalnie mur wewnętrzny jest pozostałością stróży, powstałej w 1222 r., w okresie wyprawy krzyżowej rycerstwa polskiego pod przywództwem ks. Leszka Białego oraz ks. Henryka Brodatego²⁴. Swego rodzaju ewenementem w przypadku murów obronnych Grudziądza jest zastosowanie na znacznych odcinkach jego obwodów wiązania główkowego²⁵. W najstarszej części muru występuje wątek ceglany *opus rusticum*.

Poz. 14.

Relikty zamku i wieży Klimek. Krzyżacy pojawili się w Grudziądzu w roku 1255, ponad 30 lat po przejęciu przez zakon ziemi chełmińskiej. Osada ta wcześniej należała do biskupa misyjnego Prus Christiana, a potem do jego następcy arcybiskupa Alberta Suerbeera. Duchowni ci wzniesli pierwsze murowane umocnienia i budowle sakralne, które następnie Krzyżacy wykorzystali przy budowie własnej warowni. Wieża Klimek była najstarszym, obok studni kamiennej, elementem założenia zamkowego i stanowiła znaną z innych polskich realizacji obronnych tego okresu tzw. wieżę ostatniej obrony. Pod względem wyglądu i konstrukcji była jedyną taką, na terenie państwa krzyżackiego. O tej wyjątkowości nie decydował fakt, że była wolnostojącą, bo takie wieże powstały np. w Toruniu i Radzynie. Odróżniał ją wygląd zewnętrzny, z wystającymi gzymsami, wykonanymi z glazurowanej cegły w kolorze zielonym. Te gzymsy usunięto podczas przemurowania lica wieży

²⁴ W 1998 r. wysunąłem hipotezę, że nazwa Grudziądz wywodzi się od cegły, czyli grudy. W 1 poł. XIII w. nie było jeszcze słowa cegła. Tę hipotezę, jako interesującą zauważył mediewista prof. dr hab. Andrzej Walkowski (2003 r.) oraz również mediewista prof. dr hab. Wiesław Sieradzan w 2016 r. Zob. M. Szajerka, *Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz od czasów Jana Długosza do chwili obecnej*, [w:] K.Zielińska – Melkowska, *Grudziądz miastem Chrystiana*, op. cit., s. 81-86.

²⁵ Por. J. Widawski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV w.*, Warszawa 1973. Wg tego Autora w przypadku budowy murów obronnych stosowano wyłącznie wątki wedyjski i gotyk polski. Można tu wysunąć przypuszczenie, że w XIV w., przy rozwiniętej technologii wznoszenia obiektów z cegieł, w tym murów obronnych, budowniczy murów w Grudziądzu oddany zostałby w ręce kata. Właśnie na wiek XIV datuje się oficjalnie budowę murów obronnych w Grudziądzu.

w 2 poł. XIX w. Wieża Klimek posiadała pierwotnie dolną komorę, przypominająca w przekroju butelkę. W tej komorze po stronie północnej znajdowało się łożysko do postawienia drabiny na pierwszą kondygnację. Na tej kondygnacji, już po południowej stronie usytuowano klatkę schodową w murze, z kręconymi schodami na dalsze piętra. Piętra były przedzielone kopułami. Element glazowanego słupa był identyczny, jak we wschodniej klatce schodowej kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu oraz w farze chełmińskiej. Na parterze też umieszczono wejście do lochu. Poniżej ruin Zamku Wysokiego, na przedzamczu północnym, od strony zachodniej można zobaczyć fragment ściany w wątku gotyckim, z pełnej cegły o grubości ok. 2 m. Ściana ta jest zaprzeczeniem tezy, że watek gotycki (wiązanie polskie), zaczęto stosować w XIV w. i używano do licowania murów *opus emplectum*. W takim murze ceglane lico pełniło rolę trwałego szalunku dla rdzenia muru, wypełnionego kamieniami, czy gruzem. Zamek Wysoki w Grudziądzu uważa się za jeden z największych w całym Państwie Zakonnym. Wybudowano go na wznoszącym się ok. 40 metrów ponad poziom Wisły wschodnim jej brzegu (próg bramy od strony południowej, dziedziniec znajduje się ok 5 m. wyżej), odseparowanym naturalnymi parowami oraz głębokim sztucznym przekopem od sąsiadujących wzniesień. Zrekonstruowana w 2014 r., na fundamencie średniowiecznej wieży, wieża widokowa Klimek nie posiada odtworzonych charakterystycznych detali zburzonego w 1945 r. pierwowzoru.

Największym zapewne odkryciem życiowym prof. dr. hab. Wiesława Sieradzana odnośnie Grudziądza jest odkrycie planu Zamku Wysokiego z siatką transwersalną do powiększania detali, z poł. XVIII w. Ten cieniowany plan pokazuje dokładnie detale murów, odkryte w latach 2007 – 2014, w trakcie eksploracji archeologicznych²⁶.

Poz. 15.

Ul. Wieżowa 2, średniowieczny parter pomieszczenia świeckiego, ze sklepieniami krzyżowymi, z czytelnymi fazami rozbudowy, wg wątków cegieł (wendyjski⇒gotyk polski), z XIII w. Jest tam ściana o grubości ok. 2 m, z wnękami oświetleniowymi, pierwotnie zapewne oknami romańskimi. Na równoległej ścianie północnej jest okno gotyckie z drugiej fazy rozbudowy. Obiekt odkryty ok. 1997 r., w trakcie adaptacji pomieszczeń piwnicznych na piwiarnię. Wg powielanych urzędowo wyników badań, z Rocznika Grudziądzkiego, wydanego w 1960 r., na terenie Starego Miasta nie zachowały się żadne budowle murowane ze średniowiecza, z wyjątkiem kościołów św. Mikołaja i św. Ducha oraz wybiórczo monumentalnych spichrzy nadwiślańskich. W trakcie wizji lokalnych tych pomieszczeń przez dr K. Białoskórką z Polskiej Akademii Nauk oraz dr Antoniego J. Pawłowskiego, ich uwagę zwrócił szczególnie fundament łękowy budowli od strony zachodniej. Taki fundament, z ceglami w wątku główkowym, podobne wiązania są licznych miejscach na terenie Grudziądza, jest zaliczany jako najstarszy fragment kościoła ceglano-dominikanów – od 1235 r.²⁷

²⁶ Zob. *Atlas Historyczny Miast Polskich. Grudziądz*, T. 1, z. 4, Toruń 1997.

²⁷ Ed. Cieślak, *Historia Gdańska*, T. I do roku 1454, Gdańsk 1978, s. 241.

Poz. 16.

Ul. Szewska 5, kamienna brama z łukiem ceglany. Kamienna brama, zapewne między posesjami, z XIII w. Z podobną bramą kamienną jest problem interpretacyjny na zamku krzyżackim w Toruniu. Na przelomie XX/XXI w. widoczna była podwójna brama. Zapewne był to kompleks bramny, prowadzący na teren słodowni. Zachowane pomieszczenia słodowni z XVI-XVIII w. na terenie posesji przy Szewskiej 13. W pobliżu wzmiankowanej bramy, zachowała się też w piwnicy studnia o kilkunastometrowej głębokości.

Poz. 17.

Ul. Kościelna 10, średniowieczne stajnie kościelne. Średniowieczne stajnie, zapewne z XIII w., ze sklepieniami charakterystycznymi dla architektury cysterskiej. Czytelne fazy rozbudowy od ściany kamiennej, poprzez różne wątki ceglane, w tym wozówkowy, z zastosowaniem cegieł romańskich. M. in taki wątek jest również widoczny po stronie południowej, w wieżycze wodociągowej aż do Baszty Katowskiej. Warstwy widoczne w przyziemiu, zob. punkt 19. Można tam również zobaczyć przekrój romańskiego sklepienia beczkowego o grubości ok. 1 m.

Poz. 18.

Wodociąg grudziądzki, zabytek cysterskiej hydrotechniki z XIII w.²⁸

Wieżyczka wodociągowa z murem kurtynowym od strony południowej została wykonana z cienkich cegieł romańskich, niedopalek. W listopadzie 2014 r. się na spotkaniu Koła Miłośników Dziejów Grudziądza wygłosiłem prelekcję na temat systemu zaopatrzenia Grudziądza w wodę w czasach średniowiecza i nowożytnych²⁹. Wówczas na podstawie znanych punktów odniesienia rozpoznany został, częściowo teoretycznie, system działania wodociągu grudziądzkiego:

Bieg Strugi Młyńskiej pod domami przy ul. Groblowej i jej obecne zamulenie w murowanym kanale; „sarkofag” kanału Strugi Młyńskiej jest w piwnicy kamienicy na południe od ul. Mickiewicza; kolektor kanału odpływowego jest w przęśle Mostu Bramy Bocznej z XIII w., była tam grobla spiętrzająca wodę, która następnie poruszała paternoster w wieżycze wodociągowej; studnia w piwnicy kamienicy przy ul. Szewskiej 5 o głębokości kilkunastu metrów; cysterne na wodę w piwnicy kamienicy przy ul. Kościelnej 31³⁰.

W l. 2018-2019 prowadzone były prace ziemne w związku z budową podziemnego śmietnika przy ul. Szkolnej. Zgodnie z prawem, przeprowadzono tam badania archeologiczne, gdyż natrafiono tam na jakieś kanały i studnię.

Próbowałem dotrzeć do raportu archeologicznego, jednak mi się to nie udało. W związku z tym nie będę polemizował z archeologami prowadzącymi tam badania. Tylko skonfrontuję zrobione przez siebie zdjęcia wykopu z maja-czerwca 2018 r., oraz pozostawione na gromadce cegły po zbudowaniu śmietnika, zdjęcia

²⁸ Jest to tak ważny i fundamentalny punkt na liście romańskich zabytków Grudziądza, podparty literaturą przedmiotu z 2 poł. XXI w., że przytaczam tu obszernie fragmenty ze swojego artykułu opublikowanego w Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza w 2019 r.

²⁹ M. Szajerka, *600 rocznica zbudowania wodociągu miejskiego w Grudziądzu. Problem wody pitnej w Grudziądzu od XIII do XVIII w.*, Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, 2014.

³⁰ Kamienica rozebrana w 2017 r.

wykonanego w lutym 2019 r., ze swoimi wcześniejszymi ustaleniami na temat wodociągu średniowiecznego oraz budownictwa ceglanego w Grudziądzu.

Ten punkt posiada m.in. charakter inwentaryzacyjny, gdzie w Grudziądzu można znaleźć identyczne cegły. Mamy tu do czynienia z zastosowaniem archeologicznej metody datacji, tak jak na podstawie skorup naczyń, tylko, że zamiast skorup są cegły. Trzeba tylko znaleźć niepodważalny punkt odniesienia, najlepiej dwa lub więcej.

Tę metodę preferowała archeolog dr Krystyna Białoskórska, badaczka cysterskiego Wąchocka. Przed sesją cysterską w Grudziądzu, w 1998 r. poradziła, wziąć cegłę do ręki, szukać punktów odniesienia w najbliższym otoczeniu. W referacie wygłoszonym na wspomnianej sesji cysterskiej wyszła z nowatorską tezą, jako archeolog, że Grudziądz najbardziej pretenduje do miana zaginionego klasztoru cysterskiego, fundacji biskupa Chrystiana, z 1 poł. XIII w.

Tę metodę, stosowaną w praktyce przez niektórych archeologów wcześniejszego pokolenia odkrywają teraz młodzi archeolodzy i ubierają ją w ramy dysertacji naukowych. Przykładem są prace badawcze doktoranta z Politechniki Wrocławskiej Mariusza Cabana³¹.

Postaram się to pokazać na przykładzie Grudziądza. W 2006 r., w związku z rozbiórką kopca, przykrywającego ruiny wieży Klimek, pojawiło się fachowe pojęcie – cegła romańska w Grudziądzu. Nadzór archeologiczny prowadził kierownik Muzeum Zamkowego w Kwidzynie dr Antoni J. Pawłowski.

Dla weryfikacji ówczesnych ustaleń, w tym datacji Mostu Bramy Toruńskiej, jako najstarszego mostu ceglanego w Polsce, wykonanego z cegieł romańskich, posłuży artykuł prof. dr. hab. Ireneusza Pluska, pracownika naukowego Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Artykuł został opublikowany w 2009 r.³² Chronologia publikacji jest bardzo ważna w tym przypadku. W 2000 r. opublikowałem artykuł o datacji Mostu Bramy Toruńskiej, jako romańskiego³³. Natomiast w numerze 11 o wieży Klimek, jako prawdopodobnie romańskiej³⁴. W 2007 r. napisałem o ceglach romańskich znalezionych podczas rozbiórki kopca na Górze Zamkowej³⁵.

³¹ Artykuł z 21.02.2016 r. *Aby cegły mogły nam więcej powiedzieć*. Artykuł został opublikowany na Portalu Nauka w Polsce, firmowanym przez Ministerstwo Nauki i szkolnictwa Wyższego. Następnie został skopiowany przez serwis Archeowieści to serwis prezentujący najnowsze odkrycia, badania i hipotezy dotyczące dziejów ludzkości i życia na Ziemi. Jego autor otrzymał tytuł *Popularyzatora Nauki* w konkursie PAP i MNiSW oraz przyznaną przez SNAP nagrodę im. K. Dąbrowskiego.

<https://archeowieści.pl/2016/02/21/aby-cegły-mogły-nam-więcej-powiedzieć/>

³² I. Pluska, *800 lat cegielnictwa na ziemiach polskich – rozwój historyczny w aspekcie technologicznym i estetycznym*, Wiadomości Konserwatorskie • Conservation News • 26/2009., s. 26-54. Zob. <http://www.szkz.pl/wiadomosci-konserwatorskie/archiwum/wk26-2009>

³³ M. Szajerka, *Plany Grudziądza i Warszawy*, Spotkania z Zabytkami, Tom 24 (2000), nr 2 (156). Zob. <http://bazhum.pl/bib/number/8519/>

³⁴ M. Szajerka, *Romańska (?) wieża*, Spotkania z Zabytkami, Tom 24 (2000), nr 11(165).

³⁵ M. Szajerka, *Ruiny średniowiecznej wieży w Grudziądzu*, Spotkania z Zabytkami, T.31, (207), nr 2 (240).

W zbliżonym czasie, jako opublikowany został artykuł profesora I. Pluska. Dane o Moście Bramy Toruńskiej zweryfikowane zostały pozytywnie na Politechnice Gdańskiej.

Poniżej fragment pracy zaliczeniowej semestralnej Macieja Stachowicza, studenta Politechniki Gdańskiej na Wydziale Inżynierii Lądowej i Środowiska pt.:

Koncepcja remontu konserwatorskiego Mostu Bramy toruńskiej w Grudziądzu.

Autor pracy wyeksponował romańskie cechy tego mostu.

O moście Bramy Toruńskiej, cytata z pracy, s. 6:

Charakterystyka obiektu

3.1. Opis techniczny

Rozważany obiekt wchodził de facto w skład tzw. zespołu bramnego złożonego z: baszty bramnej (zachowana ściana wschodnia; murowanego mostu; baszty przedbramia (zachowana, obecnie kamienica przy Al. 23 Stycznia 10); parchamu; Baszty Browarnej

Na konstrukcję mostu składał się pierwotnie mur arkadowy o grubości 1-3 m, na który to nakładano drewniany pomost. W okresie późniejszym most przebudowano na całkowicie murowany z ceglanymi balustradami.

Na konstrukcję mostu składają się dwa łuki. Łuk dolny wykonany jest z cegły charakterystycznej dla 1 poł. XIII w., cegły o wymiarach 27-29 x 12-13 x 5,5 cm i grubości 1,28 m. Przeprowadzony na przełomie sierpnia i września 2008r.³⁶ remont nawierzchni drogowo-tramwajowej ul. Klasztornej pozwolił na pomiar odkrywki wykonanej w konstrukcji, z której wynika, że bezpośrednio pod jezdnią przeszło wykonane jest z cegły o wymiarach 29 x 14 x 6,5-7,5 i posiada grubość około 3 m.

³⁶ W pracy M. Stachowicza jest błędnie podany rok remontu nawierzchni. Dotyczy to roku 2000. Zob. M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w. Kwestia synchronizacji różnych źródeł historycznych i jej wpływ na obraz miasta w historiografii. Studium historyczno – architektoniczne*. Grudziądz 2004, s. 104 oraz s. 119. Napisałem wówczas: Najstarszym mostem grudziądzkim i jednocześnie jednym z najstarszych w Polsce jest Most Bramy toruńskiej. Jego budowę można datować na 1 połowę XIII w. Wiek mostu zdradzają dwa nakładające się na siebie łuki, z których dolny wykonany jest z cegły charakterystycznej dla 1 połowy XIII w., o wymiarach 27- 29 x 12 -13 x 5,5 – 6 cm. Rozpiętość przęsła wynosi 5,5 m, natomiast grubość muru arkadowego (przęsła środkowego) 1,28 m. Są to pomiary dokonane przeze mnie pod mostem. Natomiast szkoda, że nie wykorzystano okazji do badań archeologicznych mostu podczas remontu nawierzchni ulicy w tym rejonie w sierpniu i wrześniu 2000 r. Dokonałem wówczas prowizorycznych pomiarów górnej odkrywki mostu średniowiecznego. Wykazały one, że pod powierzchnią obecnej jezdni przeszło wykonane jest z cegły o wymiarach 29 x 14 x 6,5 cm. Posiada ono grubość ok. 3 m. Przędło to nie pokrywało się z osią prześwitu Bramy Toruńskiej. Grubość przęsła liczona jest od krawędzi zachodniej obecnej balustrady mostu. Nie ma drugiego muru arkadowego od strony wschodniej, podobnie jak pod mostem. Wymiary cegieł posiadają analogię do kościoła cysterskiego w Kolbaczu. W oryginalnym tekście jest do tego fragmentu aparat przypisów. W 2013 r., podczas modernizacji torowiska tramwajowego i odkryciu fundamentów Bramy Toruńskiej most nie był badany archeologicznie. Chociaż nie badano w 2013 r. mostu, to te badania pośrednio poświadczyły słuszność moich wniosków, opublikowanych w 2004 r. Mur arkadowy przęsła mostu z 1 poł. XIII w. jest poza udokumentowanym prześwitem Bramy Toruńskiej z XIV w. i pochodzi z okresu, jak bramy grudziądzkie posiadały prześwity o szerokości ok. 6,5 m, (pierwotny prześwit Bramy Wodnej, Brama Zamkowa przedzamcza z Gdaniskiem, Brama św. Chrystiana).

Rozpiętość przęsła wynosi 5,5 m. Drugie przęsło od strony wschodniej nie zachowało się. Długość mostu szacuje się na około 20 m. Przęsło mostu nie pokrywało się z przęsłami Bramy Toruńskiej, co może świadczyć o jego wcześniejszym powstaniu. Część jezdnia mostu wyposażona jest w nawierzchnię drogowo-kolejową oraz w chodniki. Ruch samochodowy odbywa się jednokierunkowo, natomiast tramwajowy w sposób wahadłowy. Brama Toruńska została rozebrana w XIX w., z powodu wprowadzenia w mieście konnej sieci tramwajowej (13 czerwca 1896 r.).
O moście Bramy Bocznej, s. 10.

Most Bramy Toruńskiej wchodził w skład tzw. zespołu bramnego, który w większości nie przetrwał. Warto jednak podkreślić, że najpewniej most istniał wcześniej i ma przedkryżaczkę korzenie, co może zasugerować jego pierwotne odchylenie w kierunku zachodnim, czego nie można zaobserwować obecnie.

Innym grudziądzkim mostem, który można datować na 1 poł. XIII w. jest most, nieistniejącej dziś, Bramy Bocznej, która była zlokalizowana pod chodnikiem ul. Mickiewicza 3. Jego historia jest o tyle ciekawa, że konstrukcję łuku arkadowego wykorzystano jako fundament dla ściany północnej baszty bramnej Bramy Bocznej, więc jest to faktycznie most pod Bramą Boczna. Walory mostów wg M. Stachowicza, s. 11.

Wartość historyczna

Losy Mostu Bramy Toruńskiej wiążą się ściśle z losami miasta na przestrzeni wieków. Najciekawsze są, ze względu na swoją enigmatyczność, najstarsze dzieje, tzn. okres misji chrystianizacyjnej do Prus. Okres ten, ze względu na znikome źródła historyczne, został dość i zdarrzają się tzw. „czarne plamy” w historii. Dzięki Mostowi Bramy Toruńskiej w Grudziądzu oraz jego replice – Mostowi Przedbramia Bramy Krakowskiej w Warszawie można prześledzić ewolucję mostownictwa od naśladownictwa rzymskiego akweduktu (wąski mur arkadowy), poprzez spinanie murów arkadowych, następnie użycie przęsła w formie fundamentu dla tuneli a kończąc na rozstawieniu murów arkadowych i wypełnieniu powstałej przestrzeni pomostem.

Znaczenie historyczne Mostu Bramy Toruńskiej oraz Mostu Bramy Bocznej polega również na tym, że są to jedne z najstarszych murowanych mostów w Polsce. W literaturze przedmiotu za najstarszy uchodźci obecnie most kamienny w Kłodzku nad Młynówką. Promocja zabytków wymusiłaby zmianę poglądów w tej materii, a przy okazji stanowiłaby dobrą reklamę dla miasta. Nagłośnienie sprawy rozpatrywanego obiektu spowodowałoby rewolucję na temat historii Grudziądza – skłonienie się do poglądu X. Froelicha, który identyfikował Grudziądz z castrum Christburgiem, zagospodarowanym przez cystersów z Łekna na potrzeby stworzenia miasta – klasztoru dla misji pruskiej.

Uznanie Grudziądza jako kresowej twierdzy – przerzucony przez „Starą” Ose (pradolinę dzisiejszej rzeki Osy, która stanowiła granicę między ziemią chełmińską a pogańską Pomezania) Most Bramy Toruńskiej tworzył połączenie z Prusami – niewątpliwie podnosi jego rangę historyczną, stawiając wręcz w jednej linii z Malborkiem.

Obecnie przyjęta, tzw. toruńska skala datacji obiektów, nie jest całkowicie spójna z grudziądzkimi obiektami fortyfikacyjnymi, ponieważ uznaje ona 1251 r. jako datę transformacji z budownictwa drewnianego do murowanego, co nie sprawdza się w przypadku Grudziądza, który już w 1222 r. został opasany murami kurtynowymi na potrzeby stworzenia bazy dla wyprawy krzyżowej do Prus polskiego rycerstwa.

4.5. Wartość artystyczna

Rozwiązanie ustroju nośnego mostu w formie łuku arkadowego nawiązuje bezpośrednio do idei rzymskich akweduktów, które do dziś zachwycają swoją monumentalnością i wskazują na wysoki poziom ówczesnej wiedzy inżynierskiej, a także poszukiwania idealnych proporcji i naśladownictwo. Architektura średniowiecznego Grudziądza wymyka się spod określeń mecenatu krzyżackiego, (22.01.1256 – przyłączenie miasta do ziemi chełmińskiej).

Wiązanie gotyckie cegieł w murze, zwane inaczej polskim, pierwotnie było wyłącznie wątkiem ozdobnym i występuje w XIII-wiecznym Grudziądzu równoległe z wątkiem wendyjskim. Zespół Bramy Toruńskiej miał historycznie charakter reprezentacyjny oraz obronny. Była bowiem usytuowana na szklaku prowadzącym do Chełmna, stolicy ziemi chełmińskiej.

4.6. Unikatowość.

O unikatowości mostu świadczy już jego wiek. Jeśli szczegółowe badania potwierdzą hipotezy, to będzie on, wraz z innym mostem, Mostem Bramy Bocznej, najstarszym mostem murowanym w Polsce. Nie odnaleziono dotychczas starszego obiektu tego typu, więc jest to evenement na skalę polską. Dodatkowo smaku dodaje nieistniejąca już dziś baszta bramna, przez którą prawdopodobnie można było się dostać do głównej drogi w średniowiecznym grodzie (obecnie ul. Klasztorna), która miała najpierw charakter targony. Rozwiązania tego typu nie znajdziemy w żadnym innym polskim mieście.

W XIII w. rzadko budowano mosty ceglane, gdyż była to wówczas technologia mało znana i wymagająca dużej wiedzy murarskiej. Ten rodzaj konstrukcji budowlanej był wizytówką danej miejscowości, a świadczy również o znaczeniu średniowiecznego grodu. Mosty murowane częściej budowano w dobrach kościelnych aniżeli świeckich. Krzyżacy preferowali mosty zwodzone. Stąd też wniosek, że mosty murowane w Grudziądzu korespondują z metryką biskupią. Pomost oparty na łukach był prawdopodobnie drewniany, później wymieniono go na ceglany, a obecnie nadano mu charakter nawierzchni z betonu asfaltowego z wbudowanym torowiskiem tramwajowym. Ta różnorodność świadczy o wysokim stopniu eksploatacji mostu na przestrzeni wieków i obrazuje zmiany zachodzące w technice i technologii budowlanej. Można odnaleźć pełną analogię do mostu w Tczewie, na którym to pokolenia zarówno architektów, jak i inżynierów, z całego świata uczyły się i nadal uczą fachu. Pod Mostem Bramy Toruńskiej przepływa, leżący w pradolinie Osy, kanał Trynka (zwany również Fossą) zaprojektowany, według legendy, przez Mikołaja Kopernika, który dostarczał wodę mieszkańcom miasta.

Oryginalność grudziądzkiego miejskiego zespołu fortyfikacyjnego na tle innych miast ziemi chełmińskiej przejawia się również przez pryzmat 3 innych grudziądzkich zespołów bramnych. Zastosowane w nich triforia kolidują z jednoprzejazdowym typem bram krzyżackich. Średniowieczny Grudziądz pod względem elementów fortyfikacji był porównywalny z największymi miastami ówczesnej Polski. W czasie wojen polsko-krzyżackich była to kwatera mistrzów zakonu krzyżackiego i Kawalerów Mieczonych – dosłownie drugi Malbork³⁷.

Profesor I. Pluska podał następującą klasyfikację cegieł średniowiecznych i nowożytnych:

³⁷ Autor pracy wysłał jej kopię do autora tego artykułu oraz do Informacji Turystycznej w Grudziądzu, zachętą dalszej promocji romańskich mostów w Grudziądzu. Wg informacji Autora otrzymała ona ocenę w granicach celującej.

Przeciętne wymiary cegieł romańskich wynosiły: 26 -28 x 12 - 13 x 8 – 9 cm

W Polsce najstarsze cegły romańskie z początku XIII w. miały wymiary:

24 x 12,6 x 7,4 cm i 26 – 26,5 x 13 – 13,5 x 7,8 cm

Cegły gotyckie najczęściej posiadały wymiary:

28 -30 x 13 -14 x 8,5 – 9 cm lub 28, 5 – 29 x 13 x 9,5 cm

Od połowy XVII wieku powszechnie stosowana była mniejszego formatu cegła (zwaną powszechnie „saską” o wymiarach 25 x 13,3 x 4,5 cm.

W XI w. wieku wymiary cegieł były zróżnicowane, zawsze jednak stosunek grubości i długości wynosił 1 : 2 : 4; obecnie obowiązuje znormalizowany wymiar 25 x 12 6,5 cm³⁸.

W świetle ogólnopolskiej klasyfikacji cegieł średniowiecznych i nowożytnych wynika jednoznacznie, że Most Bramy Toruńskiej pochodzi z 1 poł. XIII w. i jest mostem romańskim.

Po tym uwiarygodnieniu punktu odniesienia dla datacji budowy w Grudziądzu z 1 poł. XIII w., w przypadku Mostu Bramy Toruńskiej, można przejść do kwestii samego wodociągu.

Po badaniach archeologicznych i wykonaniu podziemnego śmietnika na placu pozostała gromadka cegieł, które zakwalifikowano, jako pozostałość muru oporowego, wykonanego w XX w. Faktycznie część tych cegieł posiada resztki zaprawy, wyglądającej na cementową.

Do tej zaprawy trzeba jednak podchodzić bardzo ostrożnie. W trakcie odgruzowywania ruin wieży Klimek w 2006 r. w pierwotnym miejscu zastano bloki ze sztucznego kamienia, tak jakby były wykonane z betonu³⁹. Nie można wykluczyć, że ten suchy średniowieczny cement, w stanie sypkim przywożono do Grudziądz i to formowano odpowiednie bloczki. Bardzo łatwo pomylić wizualnie średniowieczny beton z współczesnym. Kilka bloczków z oryginalnego sztucznego średniowiecznego kamienia ponownie wmontowano w wieżę widokową Klimek, w 2014 r.

O rozmiarach znalezionych w rumowisku wieży Klimek w l. 2006-2007 dr Antoni J. Pawłowski napisał:

[...] Wymiary cegieł wynosiły: **28,9-29,4 cm x 13,8-14,5 cm x 8,7-9,4 cm**. Oprócz cegieł w licu zewnętrznym znajdował się pas wykonany z „bloczków” z kamienia sztucznego nieco powyżej ćwierć wałkowego gzymsu. Wymiary tych trapezowatych w przekroju „bloczków” były kilkakrotnie większe od cegieł. Ich większa podstawa znajdująca się w licu wynosiła od **22 do 58 cm**, mniejsza umieszczona wewnątrz muru od **19 do 45 cm**, wysokość ok. **47 cm** i grubość od **15 do 19 cm**. Kilkanaście z nich zachowało się in situ w północno-zachodniej partii ściany [...] ⁴⁰.

³⁸ I. Pluska, op. cit. s. 40.

³⁹ Zob. A. J. Pawłowski, *Grudziądz – zamek. Relikty wieży Klimek. Dokumentacja z badań archeologiczno-architektonicznych reliktyw wieży Klimek w 2007 r. Sprawozdanie z badań; Dziennik badań; Inwentarz, ceramiki; Dokumentacja rysunkowa; Dokumentacja fotograficzna; Karta stanowiska*. Karpiny – październik 2007, ss. 25. Maszynopis w Urzędzie Miejskim w Grudziądzu, s. 16.

⁴⁰ A. J. Pawłowski, op. cit., s. 16.

Z klasyfikacją cegieł, znalezionych na Górze Zamkowej w sezonach archeologicznych 2008-2009 miał problem ówczesny doktorant UMK Bogusz Wasik. O znalezionych nietypowych ceglach napisał:

Cegły sklepieniowe

Cale egzemplarze i liczne fragmenty cegieł sklepieniowych odkryto zwłaszcza we wschodniej części skrzydła południowego, w obrębie zawałonej piwnicy. Nie są to klasyczne cegły sklepieniowe („dziewiątki”), które znane są między innymi z Pomorza (Kąsinowski 1972, s. 16, ryc. 2: A3) wyróżniają się wielkością i proporcją⁴¹.

B. Wasik odnotował następujące rozmiary tych nietypowych wg niego cegieł: **29,5 – 30,5 cm** (średnio 29,9cm) × **18,5 -19, 5 cm** (średnio 19,1 cm), w jednym przypadku nawet **22,2 cm**. Grubość egzemplarzy nieco mniejsza niż tych, które użyto do budowy murów, wynosi **6,2 do 7,5 cm** (średnio 7,1 cm. Odnotowano również jedną cegłę o grubości **8 cm** i jedną wtórnie przepaloną o grubości **5,8 cm**. Stosunek wymiarów cegły sklepieniowej z Grudziądza w przybliżeniu wynosi $1 \times 2/3 \times 1/4$.⁴²

Identyczne cegły jak w przypadku przęsła Mostu Bramy Toruńskiej, jego dolnego łuku, zastosowano min. w: ścianie zakrystii kościoła św. Mikołaja; ścianie południowej kościoła pw. św. Franciszka Ksawerego⁴³; przyporze zachodniej Bramy Wodnej; w wieżycze wodociągowej (Wasser Kunst), widocznej od strony Al. 23 Stycznia. Przykład wieżyczki wodociągowej będzie omawiany w dalszej części tego artykułu, ponieważ artykuł prof. dr. hab. I. Pluski rzuca nowe światło na jego budowę i datację.

Inspiracją do napisania artykułu suplementu były pozostawione na placu budowy cegły o wymiarach:

30 cm x 14 cm i 12 cm x 6 cm.

Tak przycięta cegła była dostosowana do wybudowania studni o wiązaniu główkowym, na długość wozówki. Na taką studnię na placu budowy podziemnego śmietnika przy ul. Szkolnej też natrafiono. Niewątpliwie te profilowane cegły były pierwotnie użyte do budowy takiej studni i sklepień kanałów.

Natrafiono na trzy kanały. Po stronie wschodniej równoległy do ulicy Szkolnej oraz po stronie południowej, na osi z wieżyczką wodociągową dwa spięte razem kanały. Jest to moim zdaniem materialny dowód na teoretyczne rozpoznanie działania wodociągu w średniowieczu, podane w artykule z 2014 r., opublikowanym w Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza⁴⁴.

Obmurowanym kanałem Struga Młyńska, od spiętrzenia wody przy Moście Bramy Bocznej wpływała do wieżyczki wodociągowej, gdzie poruszała koło z czerpakami urządzenia zwanego *paternoster*. W prześle tego mostu z XIII w. znaj-

⁴¹ Zob. M. Wiewióra [red.], *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, Toruń 2012, s. 253.

⁴² Ibidem, s. 253.

⁴³ Ścianę poniżej ul. Ratuszowej odsłonięto w trakcie osuszania fundamentu. W 2006 r. do ściany prawie przylegała budowla, której nie badano archeologicznie, również z identycznych cegieł.

⁴⁴ M. Szajerka, *600 rocznica zbudowania wodociągu miejskiego w Grudziądzu. Problem wody pitnej w Grudziądzu od XIII do XVIII w. 1415-2015*, Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, Rok XII: 2014, nr 32 (407), z dn. 12.11.2014 r., ss. 14.

duże, po zachodniej stronie łuk kolektora kanału. Natomiast po stronie wschodniej przeszła jest zapewne prowadnica od wodomierza. Następnie woda była przelewana do kanału bliźniaczego, po zachodniej stronie i rozprowadzana do studni przepływowych na terenie miasta. Zapewne pierwsza studnia była na placu przy ul. Szkolnej, widoczna na zdjęciu.

Uważam, iż w błędzie jest np. dr W. Kulczykowski z UG, który uważa, że woda była pobierana z Kanału Trynka, pierwotnego koryta Starej Ossy. Aż do likwidacji wodociągu w 1899 r. wody z Trynki bezpośrednio nie pobierano. Za pozwoleniem krzyżackim z 1415 r. zamontowano na rzece Ossa koło wodne, które napędzało paternoster w wieżycze wodociągowej. Było to trzecie koło wodne na odcinku między młynami Górnym i Dolnym. Krzyżacy wydając pozwolenie mieli obawy, czy nie wpłynie ono na prace kół młyńskich. Gdy w wieku XVI zamontowano pompę ssąco-tłoczącą, zamiast przestarzałego i mało już wydajnego *paternoster*, wykopano studnię między murem obronnym a korytem rzeki, o głębokości poniżej jej lustra wody. Identyczna sytuacja była ze studnią na Górze Zamkowej. Studnię wykopano na głębokość ok. 50 m, poniżej poziomu lustra wody Wisły. W ten sposób woda była dodatkowo filtrowana.

Po dotychczasowym śledzeniu analizy cegieł czytelnik, naukowiec zauważy sprzeczność w datacji obiektów. Oficjalna data założenia wodociągu to maj 1415 r. Tu natomiast są pokazane elementy o ok. 200 lat starsze.

W rozwiązaniu tych sprzeczności pomocny jest ponownie artykuł prof. I. Pluski, pokazujący proces technologiczny produkcji cegieł w średniowieczu⁴⁵. Cegły wypalano w jednorazowych piecach mielerzowych lub murowanych połowych. Piece połowe służyły do wielokrotnego wypalania cegieł. Układanie cegieł w takim piecu, wypalanie i studzenie trwało od 4-6 tygodni, w zależności od wielkości pieca. Najlepsze cegły pozyskiwano z części środkowej pieca. Były to tzw. „wiśniówki” o barwie czerwono-wiśniowej. Była tam bowiem największa temperatura. Natomiast z obrzeży pieca, gdzie temperatura była mniejsza, pozyskiwano „niedopalki”. Te cegły posiadają jasną barwę i są gorszej jakości pod względem wytrzymałości.

Analizując rozmiary cegieł w wieżycze wodociągowej, od strony al. 23 Stycznia, okazuje, że tam są również cegły identyczne, jak w prześle Mostu Bramy Toruńskiej, zarówno w przyziemiu muru obronnego (kurtynowego) jak i w samej wieżycze, gdzie montowano koło wodne urządzenia *paternoster*.

Kolor tych cegieł jest identyczny z opisem „niedopalek” podanym przez prof. I. Pluska⁴⁶. Są to cegły występujące w dolnym łuku *o wymiarach 27 – 29 x 12 – 13 x 5,5 – 6 cm*.

Na bazie datacji w oparciu o cegły, przy porównaniu do ogólnopolskiej literatury fachowej można stwierdzić, że wodociąg grudziądzki i Most Bramy Toruńskiej powstały w 1 poł. XIII w.

⁴⁵ I. Pluska, op. cit., punkt 3: Wytwarzanie cegieł, s. 35-38.

⁴⁶ Zob. I. Pluska, op. cit., s. 38-39.

Można tylko mieć nadzieję, że pozostawione cegły romańskie nie zostaną wyrzucone na wysypisko śmieci.

Niewątpliwie niedociągnięciem badawczym było niedostrzeżenie na stanowisku archeologicznym o charakterze ratowniczym cegieł średniowiecznych i do tego romańskich z 1 poł. XIII w. Trzeba jednak zauważyć, na przykładzie artykułu internetowego doktoranta z Politechniki Wrocławskiej, że archeolodzy nie są przygotowywani do analizy cegieł na uczelniach. Przywiązują ogromną wagę w dacie do ceramiki wyrobów garncarskich, ale już ceramika budowlana, to margines. Margines traktowany często jako śmieć.

Artykuł prof. dr. hab. Ireneusza Pluski wyjaśnił też przyczyny różnic w budowie parochyjskiego muru obronnego, zachowanego w piwnicy kamienicy przy ul. Murowej 24/Mickiewicza 3.

Mur wewnętrzny powstał zapewne z cegieł formowanych przez garncarzy i jest z cegieł „niedopalek”. Natomiast mur zewnętrzny powstał z cegieł wykonanych w profesjonalnej cegielni strycharskiej. Jest to jednak również materiał gorszego gatunku. Cegły pierwszego gatunku – „wiśniówki” wybrano np. na budowę kościoła św. Mikołaja.

Odrębnego opracowania wymaga studnia w piwnicy kamienicy przy ul. Szewskiej 5, o głębokości kilkunastu metrów, odnaleziona na początku XXI w. Być może jej cembrowina jest wykonana z podobnych średniowiecznych cegieł, jak ta na placu przy ul. Szkolnej? Romańskich cegieł szukał w Grudziądzu dr n. med. Paweł Grochowski do Swojej książki o biskupie Chrystianie, ale ich nie znalazł⁴⁷.

Poz. 19.

Brama św. Chrystiana na terenie posesji przy ul. Mickiewicza 5.

Brama o szerokości 6,7 m. Próg bramy na głębokości ok. 3 m poniżej obecnej ulicy Mickiewicza⁴⁸.

Na uwagę zasługuje jej szerokość. Na terenie Gdańska w X-XIII w. ulice miały następującą szerokość:

- Gród *castrum*, dzielnica wydzielona, siedziba księcia (Zamczysko) X-XIII w. – 5,5 m,
- Gród *castrum*, *dzielnica służebna, rybacko rzemieślnicza* X-XIII w. – 2-3 m,
- *Miasto na prawie książęcym, dzielnica rzemieślnicza (Stare Miasto)* 3-3,5 (?) m,
- *Miasto na prawie lubeckim, dzielnica kupiecko-rzemieślnicza (Główne miasto)* XIII w. 4,5 (1 próg lokacyjny)⁴⁹.

⁴⁷ P. Grochowski, Chrystian biskup Prus 1216 -1245 i misja cysterska jego czasów, Górna Grupa 2018. Zob. Rozdział XX. Próba identyfikacji posiadłości i siedziby biskupa Chrystiana na ziemi chełmińskiej, s. 370.

⁴⁸ Brama została zidentyfikowana w 1991 r. Nazwa umowna od ok. 1991 r.

⁴⁹ Ed. Cieślak, *Historia gdańska do 1454 r.*, T.1, 1978, s. 241.

W Grudziądzu Brama św. Chrystiana odpowiada rozmiarom ulic w gdańskiej dzielnicy książęcej. Również te rozmiary posiadały pierwotnie Brama Wodna i nadal zachowany rozmiar w przypadku Bramy Zamkowej przedzamcza z Gdaniskiem przy Ratuszu. Rozmiary prześwitu Bramy Wodnej zostały zredukowane w okresie krzyżackim. Zapewne również pamiątką po redukcji szerokości ulic jest węższy prześwit Bramy Toruńskiej. Najstarszy fragment mostu jest po za prześwitem nieistniejącej już bramy, ale zbadanej metoda archeologiczną w 2013.

Poz. 20.

W punkcie 20, przy końcu zostało poruszone zagadnienie rozmiarów bram. Ono też jest wyjątkowe w skali ogólnopolskiej, w świetle pracy Jarosława Widawskiego⁵⁰. Wbrew temu, co się powszechnie promuje w opracowaniach i folderach, na terenie Grudziądza w dobrym stanie zachowały się cztery bramy:

- Brama św. Chrystiana na terenie posesji przy ul. Mickiewicza 5,
- Brama Zamkowa przedzamcza z gdaniskiem przy Ratuszu. Brama ta jest pozostałością po zamku kanoników, w l. 60. XVI w., określanym mianem Schloss Convent,
- Brama Klasztorna (Porta Zellia), wchodząca w skład zamku kanoników. Obecnie jest to prezbiterium kościoła pojezuickiego. Do bramy prowadziła ulica, zablokowana w XIX w. plombą budynku aresztu. Brama ta jest pokazana na panoramie Grudziądza w kościele św. Bartłomieja w Szembruku. Z punktu widzenia militarnego była w XVII w. ważniejsza dla Szwedów od Bramy Łasińskiej.
- Brama Wodna. Posiada ona szczegółową literaturę przedmiotu z XXI w.⁵¹ W związku z tematem artykułu na uwagę zasługuje prześwit wewnętrzny, który pochodzi z czasów, gdy była to brama bezwieżowa oraz przypora od strony zachodniej z cegieł romańskich, wtopiona w ścianę spichrza z przełomu XIII/XIV w. Wg Z. Radackiego spichrze 9-11, bez przypór, posiadają cech romańskie.

Poz. 21.

Niewątpliwie unikatem są mury obronne w części północnej Grudziądza. Są to wysokie, cienkie mury bez krenelaża. Taki typ muru obronnego pochodzi z Nowej Marchii Brandenburskiej. Na terenie Polski, wg Jarosława Widawskiego występuje na terenie Pomorza Zachodniego i jest obcy krzyżackiej architekturze obronnej. Mur ten jest również w części południowo-wschodniej obwodu wewnętrznego.

⁵⁰ J. Widawski, Miejskie mury obronne w państwie Polskim do początku XV wieku, Warszawa 1973, ss. 550.

⁵¹ Ten obiekt szczegółowo opracowałem w artykule: M. Szajerka, *Średniowieczne baszty ustępowe w panoramie miasta Grudziądza ze szczególnym uwzględnieniem pierwotnego przeznaczenia spichrzy* 49-51, Rocznik Grudziądzki, T. 17: 2007, s. 53-75.

W przyziemi Baszty Katowskiej widoczne są warstwy muru ceglanego, z cegieł romańskich, w wątku wozówkowym.

Podsumowanie

W dwóch dekadach XXI w. przykład mostu Bramy Toruńskiej w Grudziądzu przyczynił się do zmiany datacji mostu Bramy Krakowskiej w Warszawie i umocnił zasadność tezy Oskara Sosnowskiego z 1930 r., że Stara Warszawa jest powieleniem planu średniowiecznego Grudziądza⁵².

Być może pokazanie sytuacji odwrotnej do przykładu z mostem średniowiecznym w Warszawie udowodni, że w 2 poł. XIX w. X. Froelich postawił słuszną tezę, co do Grudziądza, jako pierwotnego Christburga, siedziby biskupa Chrystiana. W 1889 r., po ponad 20 latach od opublikowania swojego dzieła o historii powiatu grudziądzkiego ten niemiecki badacz postawił jeszcze śmielszą tezę. Uznał, że zamek w Grudziądzu, przed przybyciem Krzyżaków zaczęli budować Polacy z kamienia i cegły, wg swojego sposobu⁵³. Historiografia polska tej tezy nie podchwyciła. Pogląd niemieckiego badacza dziejów Grudziądza z XIX w. uległ zapomnieniu.

Nazwa **Christburg** nie powinna być zawłaszczona wyłącznie dla Dzierzgonia. Kluczborg na Śląsku też w średniowieczu nazywany był nazywany Cruceburch, w zbliżonym czasie jak Grudziądz wg X. Froelicha (w 1252 r.)⁵⁴.

Dla tezy X. Froelicha o budowie zamku przez Polaków z kamienia i cegły przypuszczalnie najlepiej będą świadczyć mury obronne.

W rozdziale II. *Architektura murów obronnych*. 3. *Mur obronny* J. Widawski przeanalizował dwa rodzaje murów z krenelażem i bez krenelaża. Stwierdził, że tylko na terenie Nowej Marchii Brandenburskiej i na Pomorzu Zachodnim stosowane były mury bez krenelaża. Były to mury cieńsze od tych z krenelażem, ale wyższe, mające 6- 7 m wysokości. Mury z krenelażem były y grubsze i niższe.

⁵² Zob. M. Szajerka, *Plany Grudziądza i Warszawy*, Spotkania z Zabytkami, nr 2: 2000, s. 10 -13.

⁵³ X. Froelich, *Góra Zamkowa w Grudziądzu: w szczególności powstanie, wygląd i mieszkańcy byłego zamku, jego upadek i zniszczenie używając źródeł historycznych omówił Xaver Froelich*, J. Hinz, P. Grochowski, [tłum.], Grudziądz 2002, wyd. 2, s. 28.

⁵⁴ St. Rospond, op. cit. hasło **Kluczbork**, s. 144. Ibidem, hasło Dzierzgoń, s. 82. St. Rospond podał następującą informację: Jest rzeczą znamioną, że Polacy spolszczyli n. Strus., a nie niem. Współżyli bowiem z Prusami, a nie respektowali niem. Christburg. Na mapie rkp. Z XV w. Sędziwoja z Czechła jest Kirszbork oraz Dzy(r)gon! Formy Pol. Notuje dok. 1454 r. Dzyrgon oraz 1466 r.. Dzierzgon. Krzyżackie określenie Christ + burg = „gród Chrystusa” jest obce modelowi polskiemu. Nawiązując do rozważań St. Rosponda, warto jeszcze raz zaakcentować, że na ścianie zachodniej wieży kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu, od końca XVIII w. jest umieszczony zdekompletowany tympanon z terakoty, przedstawiający Chrystusa Króla, Matkę Boską z Dzieciątkiem oraz figurę zoomorficzną. Do zniszczenia w 1945 r. była jeszcze figura nieznanego świętego. Wg tradycji tympanon pochodzi z Zamku Wysokiego.

W Grudziądzu mury typu brandenburskiego występuje w szyi przedzamcza południowego Zamku Wysokiego, od strony północnej w części północno-wschodniej a także mur wewnętrzny parchamu po stronie południowej. W części południowej, zaczynając obecnie od odcinka muru w piwnicy przy posesji Murowa 28 jest mur z krenelażem. W XIX w. miała miejsce w Grudziądzu niwelacja terenu na terenie całego Starego Miasta. W pobliżu tej posesji stykają się mury typu brandenburskiego oraz typowego na terenie państwa krzyżackiego z krenelażem. Korona muru brandenburskiego jest tam np. ok. 2 m nad powierzchnią ulicy. Natomiast ok. 10 m muru z krenelażem i przyporami jest całkowicie pod powierzchnią ulicy. Te różnice odpowiadają wysokościami murów, podanych przez J. Widawskiego. Różnica w wysokości ok. 2 – 3 m na korzyść muru brandenburskiego.

Różnice w budowie murów J. Widawski umotywował inną taktyką wojenną.⁵⁵ Dlatego mur wg typu brandenburskiego nie występował wg tego Badacza na terenie państwa krzyżackiego i Królestwa Polskiego.

Kolejną anomalią grudziądzką jest zastosowanie w przypadku murów, w typie brandenburskim, wiązań rustykalnego, główkowego oraz wedyjskiego. Wg J. Widawskiego w murach obronnych na terenie Królestwa Polskiego i państwa krzyżackiego stosowano wyłącznie ceglane wątki wedyjski i gotyk polski⁵⁶.

W przypadku rzutów poziomych bram, udokumentowane badaniami archeologicznymi bramy Łasińska oraz Toruńska posiadały identyczny przekrój, jak w Krakowie brama na Gródku⁵⁷. Wg tego badacza na terenie państwa krzyżackiego był inny układ bram (przykłady Gdańska i Torunia)⁵⁸.

W pracy J. Widawskiego można znaleźć kolejną analogię do nowej Marchii Brandenburskiej:

Czasami wejścia na bramy prowadziły z poziomu ziemi od strony miasta schodami w grubości muru samej wieży bramnej, jak w Świdnie (Nowa Marchia – il. 8 F) i w Prabutach (państwo krzyżackie) lub w grubości muru obronnego obok bramy, jak w bramie Polskiej we Wschowie. Najprostszym wreszcie rozwiązaniem były zewnętrzne schody drewniane, zastosowane m.in. w Bramie Głogowskiej we Wschowie i w Kouzimiū (koniec XIII w.)⁵⁹. W Grudziądzu ten typ bramy z bocznym wejściem reprezentuje Brama Wodna.

Również pod względem szerokości bramy w Grudziądzu wymykają się z klasyfikacji J. Widawskiego. Przeciętne rozmiary prześwitów bram są w granicach 3,3 – 3,9 m. w Grudziądzu pierwotny luk Bramy Wodnej miał ok. 6,4 m szerokości, Brama Zamkowa przedzamcza z gdaniskiem, ok. 6, 4 m, Brama św. Chrystiana na terenie posesji przy ul. Mickiewicza 5 – 6, 7 m.

⁵⁵ J. Widawski, op. cit., s. 45 – 48.

⁵⁶ Ibidem, s. 43.

⁵⁷ Ibidem, s. 56-60.

⁵⁸ Ibidem, s. 60.

⁵⁹ Ibidem. S. 58.

Przedkrzyżacki rodowód murowanego Grudziądza wg tezy X. Froelicha wspomagają również ogólnopolskie badania Ireneusza Pluski, odnośnie cegielnictwa średniowiecznego, w tym cegiel romańskich, z 2 dekady XXI w.⁶⁰

Tezę X. Froelicha można skonfrontować z inwentaryzacją zabytków o charakterze romańskim, którą wykonałem w XXI w.

Zaprezentowany tu katalog zabytków, w punktach jest nieproporcjonalny do treści. Szczegółowe dane są zawarte, wraz z bibliografią w 20 zeszytach Biuletynu Koła Miłośników Dziejów Grudziądza z 2020 r. numery 16-35, pod jednym tytułem: *Grudziądz. Od miasta – klasztoru do zamku. Pierwowzór cysterski zamków krzyżackich w Prusach z 1 poł. XIII w.*⁶¹

Fot. 1. Studnia na Górze Zamkowej, z głazów granitowych, w wątku *grand appareil*, charakterystycznego dla przełomu XII/XIII w. Fot. M. Szajerka.

⁶⁰ I. Pluska, *800 lat cegielnictwa na ziemiach polskich – rozwój historyczny w aspekcie technologicznym i estetycznym*, Wiadomości Konserwatorskie • Conservation News • 26/2009, s. 26-54. Zob. <http://www.skz.pl/wiadomosci-konserwatorskie/archiwum/wk26-2009>

⁶¹ Zob. <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/231644/edition/230682>

Fot. 2. Przedzamcze południowe. Mur obronny typu brandenburskiego.
Fot. M. Szajerka

Fot. 3. Piwnica kamienicy przy ul. Klasztornej 6. Portal północny
d. kaplicy św. Michała Archanioła, z lat 20 XIII w. Stan w 1998 r.

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.